

УДК 32(091)(477)

Швець С.А., Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету імені І.І. Мечникова



Швець Сергій Олександрович. У 1996 році закінчив Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. З 1996 по 2000 роки – аспірант кафедри історії України ОНУ ім. І.І. Мечникова, з 2002 року працює викладачем-асистентом кафедри історичних дисциплін МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова. Працює над кандидатською дисертацією на тему “Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.: історіографія проблеми”. Коло наукових інтересів – визвольна війна 1648-1654 рр., “гетьманщина” та її взаємини із Російською імперією, воєнна і воєнно-політична історія України, сучасні політичні взаємини України з Росією.

Українсько-російське зближення 1653-1655 років у політично-правових концепціях XVIII – середини XIX ст.

Тема українсько-російського зближення 1653-1655 років досить широко застосовувалась як у наукових, так і в суспільно-політичних та ідеологічних концепціях. Найбільше – саме в двох останніх. Але, як не дивно, саме історія застосування цієї теми в суспільно-політичних концепціях, більше того – ужиткове використання в концепціях ідеологічних, майже зовсім не вивчалась. У даній статті розглядаються основні моменти формування проблеми українсько-російського зближення середини 50-х років XVII ст. в контексті розвитку української політичної думки, а також її практичне застосування в ідеології та політичній боротьбі.

The subject of Ukrainian-Russian bringing together process had widely used in scientific and social, political and ideologist conceptions. The most often it was used in the last two of them. Surprisingly, it was the history of the usage this theme in social and political ideas and even more everyday using of it in ideologist conceptions has not been learned at all. In this scientific research basic facts of forming the problem of Ukrainian – Russian relations in the middle of the 50sth of the 18th century in context of development of Ukrainian political thought and problem of its usage in ideology and political struggle are considered.

Перш за все скажемо декілька слів про назву даної статті. Найбільше серед подій і документів, пов’язаних з українсько-російським зближенням, в наукових працях розглядаються договори між цими країнами, але в політично-правових концепціях використовувались також інші документи і події, пов’язані з ним. Такі, наприклад, як Переяславська рада 1654 р., присяги під час і після неї, Земський Собор 1653 р. та ін.

Для нас даний період цікавий передусім тим, що саме тоді формувались як сучасна картина

українсько-російських відносин середини 50-х років XVII ст., так і весь комплекс ідей та концепцій, що застосовувались для їх розгляду.

Вперше події і документи українсько-російського зближення стали частиною політично-правових концепцій на початку XVIII ст. Раніше, у XVII ст., для сучасників це зближення виступало рядовою зовнішньополітичною подією. Ставились до неї, звичайно ж, по-різному, але в будь-якому разі не надавали виключного значення. Людям тих поколінь української еліти, до яких належали Самовидець, С. Величко і

Г. Грабянка, просто не спало б на думку використати якусь з подій українсько-російського зближення 1653-1655 років для створення правової чи політичної концепції. Для них це зближення ще не було настільки знаковою подією, щоб застосовувати його для ствердження чи спростування якихось суспільно чи політично актуальних подій або процесів.

Зміни в політичному становищі України, які зробили можливим до ужиткового політичного застосування українсько-російське зближення 1653-1655 років, сталися за часів і зразу після гетьманування І. Мазепи. Перш за все відбувається зміна поколінь в українській політичній еліті, що зробило переворот у тогочасній українській політичній культурі. Друга обставина, хоч і не менш масштабна, є надзвичайно трагічною для України – це Полтавська катастрофа 1709 року.

Вперше ми бачимо українсько-російське зближення 1653-1655 років серед політично-правових концепцій у працях П. Орлика, а саме – в “Конституції” та “Виводі прав України”. Концепція українсько-російських відносин, розроблена П. Орликом, фактично стала основою для створення всіх інших, в яких використовувались сюжети українсько-російського зближення 1653-1655 років. Найбільш ясно і послідовно щодо українсько-російських відносин він висловився у “Виводі прав України”: “По довгій й кривавій війні вічної пам’яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він-то утворив з України незалежне князівство і вдовольнився титулом гетьмана війська Запорозького, і син його перейняв це по нім у спадку, й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів, і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. ...Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключний між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України, з другого” [1].

Даний документ має передусім значення зовнішньополітичне, поява якого викликана боротьбою за збереження незалежності України, яка тоді (1710-1711) точилася в основному на міжнародній арені. Існувала нагальна потреба дати відсіч ідеологічним закидам, що робилися проти цієї незалежності. Як бачимо, основним елементом українсько-російських відносин

П. Орлик вважає договір 1654 року. Тобто сам факт укладання Україною міжнародних угод є, на думку даного автора, незаперечним доказом її суверенітету і незалежності. В документі, крім зазначеного у вищенаведеній цитаті, наведені ще й договори з кримським ханом і шведським королем; явний намір наголосити на тому, що згідно з цим договором російська держава жодних прав на Україну не має. Також зазначається, що Москва цей договір порушила мало не зразу після ухвалення.

Ще П. Орлик зіткнувся з тим, що серйозні претензії на українську незалежність та їх обгрунтування можуть бути не лише з боку трактування прямих міжнародних угод. Найпоширеніші з них: перше – українці самі зреклися свого суверенітету і незалежності, друге – Україна ніколи не мала ні того, ні іншого, а право посідання України Москві делегувала якась інша держава (Річ Посполита).

Приводом для таких закидів, на думку П. Орлика, була поведінка І. Брюховецького, котрий “...вчинив так, що царя признано за протектора козаків” [2]. Тобто зречення суверенітету було пов’язано виключно з його діяльністю. Але “...річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам” [3], тобто посідання російською державою України є звичайним насильством. Тобто українсько-російські відносини втрачають правовий характер. Відповідно: “...які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям на Україну” [4].

Щодо делегування прав з рук іншої держави, то, на думку П. Орлика, жодна з держав на момент українсько-російського зближення 1653-1655 років не мала на це ні прав, ні можливостей. Адже вона тоді була вже незалежною як *de jure*, так і *de facto*, оскільки з нею підтримували дипломатичні відносини мало не всі європейські держави. Ще раз вдамося до цитати: “В кінці, коли як-то дехто твердить, хоч таке твердження зовсім фальшиве, що Його Царське Величство придбав собі від поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, то ж і не могли передати більших прав, ніж мали самі, і – більше навіть – на які ніколи не претендували. Ось чому Й.Ц.В. не має жодної підстави відбирати в Україні її вольності і привілеї” [5]. Всі вищенаведені положення були викладені,

правда коротко, також в преамбулі до “Конституції” [6].

Взагалі XVIII ст. – це пік популярності для ужиткового застосування теми українсько-російських відносин 1653-1655 років. Для української державності це був без перебільшення буремний час. Його можна назвати століттям боротьби за збереження української незалежності (початок XVIII ст.) і автономії (решта часу).

Після того, як П. Орлику не вдалось стати гетьманом, українська еліта фактично припинила боротьбу за незалежність. Змирившись з тим, що їх країна вже стала частиною іншої держави, українська старшина продовжувала боротьбу за збереження її автономії, котра також була дуже нелегкою і нерівною. Особливо вона загострилась під час скасування інституту гетьманства.

Правда, тепер дещо змінюється ідеологічна концепція, в контексті якої застосовуються сюжети з історії українсько-російських відносин середини XVII ст., зокрема і тогочасні українсько-російські договори. Перш за все докорінно змінились погляди української еліти на саму себе і свою країну. Як ілюстрацію наведемо частину політичного памфлету “Разговор Велико-россии с Малороссиею” (1762), автором якого був С. Дівович:

“Хмельницькій созвав войско своя и ободря,

Російському государю себя извѣстил

Ему со всею Украинаю поддал и покорил

И перед російским боярином Бутурлином

В Переяславль тога ж присягнул вечно в том

Алексѣй Михайлович, самодержець главній

Добровольной поддачи видя мой знак явній,

Монаршую грамоту волостям доставил,

Всѣ прежние статьи утвердил и возставил...

Не тебѣ, а государю твоему поддалась...

Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,

Но государ твой и мой общей повелитель” [7].

У більш наукоподібній формі ми бачимо ті ж самі ідеї в трактатах Г. Полетики (депутат від Лубенського полку), що були підготовані ним для Законодавчої Комісії 1767 р. Назви цих творів більш ніж промовисті – “Сборник прав и привелегий украинского шляхетства”, “Записка, как Малыя Россия во время владения польского разделена была и о образе её управления”, “Запись, что Малыя Россия не завоёвана, а присоединилась добровільно к России” [8].

П. Орлик сприймав Україну незалежною державою (хоч і загроженою з боку Росії), тому міжнародні договори, взагалі міжнародні відно-

сини, сприймаються як ствердження суверенітету і незалежності країни. Сприйняття ж уже наступного покоління української еліти містить у собі образ України як автономії. Відповідно договір виступає уже як своєрідна гарантія автономії: “Тимчасова, прийнята ad hoc Переяславська угода ретроспективно набрала характеру конституційної хартії, що визначала становище України в Російській імперії. Хоча вона час од часу зазнавала перегляду в напрямку дальшого обмеження прав Малоросії, але все-таки її вважали в принципі законно зобов’язуючою угодою” [9]. Взагалі XVIII ст. в історії України досить влучно характеризується як доба українського автономізму.

Звичайно широке застосування українцями тем, пов’язаних з українсько-російською угодою 1654 року, в суспільно-політичній думці не лишило осторонь і російський уряд, і російське суспільство. Щонайменше своїми ідеологічними спекуляціями представники української еліти XVIII ст. примусили росіян ставитись до неї абсолютно серйозно; одна з її редакцій увійшла в “Полное собрание законов Российской империи” і залишились там до 1917 року [10].

Своїх сучасних, можна сказати канонічних, рис проблема українсько-російських відносин 1653-1655 років набула в безумовно епохальному для розвитку української політичної думки та історичної науки творі – це, звичайно, “Історія Русів”. Для української ідеї вона мала таке ж значення, як “История Государства российско-го” М. Карамзіна для російської. В українській політичній думці “Історія Русів” є вододілом між українським автономізмом і романтизмом. Для нас це важливо передусім тому, що сучасний погляд на українську історію було значною мірою створено саме нею. Те ж саме стосується нашої теми. Всі українські (і не лише українські) історики та ідеологи XIX і XX століть застосовували в своїх концепціях саме ту картину українсько-російських взаємин 50-х років XVII ст., що її пропонує “Історія Русів”.

Мусимо сказати кілька слів про саму працю. Загальновідомим є той факт, що і досі точно не встановлено, коли з’явилась на світ “Історія Русів”. Єдине, що більш-менш точно вдалось з’ясувати, так це той факт, що ним ніяк не може являться Г. Кониський. Взагалі сучасні дослідники схильні вважати, що вона створена після Великої Французької революції, оскільки і за філософсько-ідеологічним навантаженням, і за

лексичними ознаками “Історія Русів” належить приблизно до початку XIX ст. До того ж будь-яка ідеологічно налаштована праця розрахована значною мірою на злобу дня, для неї потрібне певне коло читачів, котрі дотримуються пропорованих у творі ідей та ідеалів. Вона не може виникнути набагато раніше, ніж сформувалась аудиторія з відповідними смаками та ідейними уподобаннями. Тобто “Історія Русів” найімовірніше є сучасницею “Истории Государства Российского”. На це вказує також промова, викладена автором “Історії Русів” в уста П. Полуботка. В ній, крім іншого, П. Полуботок називає українців не лише єдиновірними, але також і єдиноплеменними росіянам [11]. Це явно вказує, що ідея слов’янської єдності, а також одноетнічності східнослов’янських народів уже існувала і встигла набути деякої популярності.

“Історія Русів” подає нам українсько-російські стосунки як акт добровільного приєднання України до російської держави. Фактично ми бачимо перед собою картину утворення федерації. Тому тут маємо основним елементом взаємодії сторін угоду 1654 року, яка сприймається як її конституція. Як бачимо, українсько-російські відносини тут виступають передусім як приєднання України до Росії. Для нас це важливо тому, що саме таким чином їх розглядали усі українські і російські історики та ідеологи XIX і XX століть. І не буде великим перебільшенням сказати, що так само розглядають і зараз.

Наступна велика трансформація теми українсько-російського зближення відбувається в середині XIX ст. Вона є наслідком двох потужних чинників, що почали впливати на науку, культуру та політичну думку Європи, а потім і всього світу. Перший – це наполеонівські війни, другий – романтизм. Принаймні саме вони викликали до життя слов’янське відродження. Перший переконав слов’ян, що змінити своє становище можливо. Французька революція і наполеонівські війни наочно продемонстрували можливість вирішення одночасно як проблеми ліберального реформування суспільства, так і створення національної держави. Щоправда, надто оптимістичні надії слов’янських народів на Наполеона Бонапарта не справдились. Наполеонівська імперія не дала їм незалежності, але сам приклад став взірцем для всіх соціальних і національних рухів світу. Другий вказав напрямок розвитку для всіх слов’янських національних рухів, зробивши народ, націю найвищою цінністю.

В Україні найпосплідовнішою політичною організацією, що сповідувала ідеї романтизму, було Кирило-Мефодіївське братство. Найбільше в особі його головного ідеолога – М. Костомарова. Основні положення своєї концепції він виклав у програмі братства “Закон Божий, або книга буття українського народу”. На цих ідеях виросло декілька поколінь українських діячів, які утворили в українській ідеї цілий напрямок, що отримав назву “народницького”.

У своєму зовнішньополітичному аспекті “народницький” напрямок розробляв одну з напрямків панславистської ідеї – всеслов’янську федерацію. При цьому слід мати на увазі, що термін “федерація” вживався не в його сучасному значенні. “Федерація” тут мислилась як вільна спілка слов’янських народів, більше схожу зі Швейцарською Конфедерацією чи з ООН. Переяславські статті в контексті цих ідей виступали як один з прикладів (чи скоріше прототипів) такої вільної спілки. Принаймні, так їх трактували майже всі українські “народники” (не плутати з російськими), починаючи із засновника цього напрямку – М. Костомарова. Схожих поглядів на переяславські статті дотримувались також деякі не “народники” – наприклад, М. Драгоманов. Ось як про це пише у “Законі Божому...” сам М. Костомаров: “Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов’янський з слов’янським нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються усі слов’янські народи між собою” [12].

Українсько-російське зближення він розглядав як початок руху до омріяної ним слов’янської “федерації”. Ось як уявляв собі М. Костомаров сенс і зміст діяльності Б. Хмельницького: “...Его старанием Западная и Южная Русь были уже под единою властью с Великой Русью. Не его вина, что близорукая, невежественная политика боярская не поняла его, свела преждевременно в гроб, испортила плоды его десятилетней деятельности и на многие поколения отсрочила дело, которое совершилось бы с несравненно меньшими усилиями, если бы в Москве понимали смысл стремлений Хмельницкого и слушали его советы” [13].

Діяльність М. Костомарова як ідеолога фактично завершила формування того комплексу ідей, що застосовувались у політично-правових концепціях другої половини XIX – початку XX століть. Насамкінець коротко перелічимо всі ті

основні риси, що були характерні для розгляду українсько-російських відносин середини 50-х років XVII ст.: тогочасне українсько-російське зближення сприймалося як входження України до складу російської держави, на нього (як на

частину ідеологічних концепцій) спиралась і український, і російський варіанти панславізму, цій події надавалося виключне значення для історії України, приєднання України до Росії розглядалося як самодостатня мета.

Література

1. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. – Л.: Слово, 1991. – С. 45.
2. Там само. – С. 45.
3. Там само. – С. 46.
4. Там само.
5. Там само. – С. 47.
6. Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 р. – К.: Веселка, 1994. – С. 18.
7. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т. 1. – С. 75.
8. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К.: Генеза, 2000. – С. 159.
9. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф. – С. 78.
10. Там само. – С. 76.
11. Кониський Г. История Русов или Малой России. – К.: Дзвін, 1991. – С. 219.
12. Костомаров М.І. Закон Божий. – К.: Либідь, 1991. – С. 38.
13. Костомаров Н.И. Б. Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1855. – № 7. – С. 45.